

# O FETIŠIZACI EKONOMICKÝCH ZÁKONŮ

JOZEF CIBULKA

Hloubka deformací marxistické dialektiky, k nimž docházelo ve stalinském pojetí, byla tak veliká, že to vede některé marxistické ekonomy<sup>1</sup> k odmítání Marxovy dialektické metody, k tendenci nahradit ji formalizujícími matematicko-statistickými postupy.<sup>2</sup> Ale těmto soudruhům uniká, že to byla počínaje zprávou ÚV KSSS k XX. sjezdu v roce 1956 právě obnovená Marxova dialektická metoda, jež provedla celý kritický rozbor stalinských deformací a jež ukázala cesty vpřed. Je jedním z vedlejších produktů renesance Marxovy dialektické metody, že se může plně rozvíjet i poznání kvantitativní stránky ekonomických procesů.

Tento článek se pokusí ukázat, jak mnoho můžeme metodologicky čerpat i z té podoby materialistické dialektiky, jak byla před 100 lety rozvíjena Marxem v *Kapitálu*, pro poznání i současných neaktuálnějších otázek. Naproti tomu metoda těch ekonomů, kteří spatřují v matematickém přístupu základ poznání ekonomických procesů, je apologetická — pouze dokládá předem daná stanoviska těchto ekonomů. U nás v Československu mnozí ekonomové spojují matematické metody s koncepcí automatismu živelných ekonomických procesů. Polský ekonom Ján Mujžel naopak ukazuje, že mnozí polští i jiní matematicky orientovaní ekonomové tvrdí, že matematické metody a využití kybernetických strojů prý do budoucna umožní systém detailního centrálního plánování a řízení. Mujžel s těmito tendencemi polemizuje.<sup>3</sup> V obou případech slouží matematické metody jako apologetický nástroj stanovisek k nimž autoři dospěli nematematicky — na základě kvalitativního ekonomického poznání. Pro apologetický charakter matematizujících tendencí v politické ekonomii je příznačné, že dokonce i nejhlubší z přívrženců matematizace ekonomie, sovětský ekonom B. I. Pljuchin, jenž usiluje překonat ahistorismus Bellmanovy teorie dynamického programování koncepcí tzv. řetězového modelování,<sup>4</sup> bere jako něco daného Stalinův „základní ekonomický zákon socialismu“ a přizpůsobuje matematické rovnice i tomu, že se prý musí někdy financovat i ztrátové podniky; pohotově sestavuje rovnice pro případ, kdy zákon hodnoty působí, a kdy nepůsobí.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> E. Löbl, *Kultúrný život* (1963), č. 39, 40 a 41. Viz kupř. B. Korda, *Měně, ale lépe*. Kulturní tvorba (1964), č. 3.

<sup>2</sup> K této tendenci jsem zaujal stanovisko v *Politické ekonomii* (1963), č. 8 a ve *Filosofickém časopisu* (1963), č. 6. Proto se v tomto článku hebudu zabývat metodologickou stránkou otázky.

<sup>3</sup> Ján Mujžel, *Socialistický podnik a trhový mechanismus*, zkrácený překlad z časopisu *Ekonomista* (1962), č. 6, *Ekonomický časopis* (1963), č. 6, 622—623.

<sup>4</sup> O bezúspěšnosti této snahy jsem psal ve své už uváděné stati v časopisu *Politická ekonomie* (1963), č. 8, a zpracovávám tyto otázky v připravované monografii.

<sup>5</sup> B. I. Pljuchin, R. N. Nazarova, *Řízená řetězová reakce rozšíření reprodukce v jedno-sektorovém a dvousektorovém modelu*. Sborník Použitie matematiky v ekonomike, II. diel, Slovenské vydavateľstvo technickej literatúry, Bratislava 1963, 428 n. Týž základní metodologický rys matematicky ex post dokazovat předem dané ekonomické předpoklady se projevuje i v Pljuchinově práci *K řetězovému modelu rozšíření reprodukce*. Sborník Matematiceskij analiz razširennoho vaspriizvodstva, Nakladatelství Akademii věd SSSR, Moskva 1962, 87—88.

Podobně i V. V. Novožilov ve své jinak mimořádně významné práci *Měření nákladů a jejich výsledků v socialistickém hospodářství* (v sborníku Použití matematiky v ekonomice) zahazuje axiomatizující metodou historickou podmíněnost autarkického a extenzivního typu socialistického hospodaření.

Zákonitá převaha vnitřních možností socialistické ekonomiky nad vnitřními možnostmi kapitalistické ekonomiky spočívá v tom, že jen socialismus je s to úplně uskutečnit plánovitě, celospolečenské řízení výroby. Ale která plánovitost je pro současný, monopolistický kapitalismus opravdu nedostupná, která živelnost je pro něj katastrofická? Proti které živelnosti, opravdu katastrofické pro monopolistický kapitalismus, musí socialistická ekonomika především soustředit síly?

Pro naše současné diskuse o koncepci našeho dalšího ekonomického vývoje je charakteristické, že jak přívrženci, tak odpůrci širokého uplatňování zbožních vztahů v naší socialistické ekonomice neustále vyzdvihují buď kladné, či záporné rysy zbožních vztahů epochy kapitalismu volné soutěže, která je už půl století mrtvá. Tak kupř. s. Kocman, když v Literárních novinách z 15. 2. 1964 s určitým oprávněním vytýká s. Pokornému „prostoduché iluze“ o pozitivní síle zbožních vztahů, sám straší čtenáře hrozbou, že při vládě nabídky a poptávky se podniky vrhají na výrobu cenově pro ně výhodnějších výrobků. Ale volné přelévání kapitálu přece už v současném státně monopolistickém kapitalismu dávno neexistuje. Kupříkladu s. Šik ve své knize *Ekonomika, zájmy, politika* (str. 448 n.) průkazně ukazuje, že v současných státně monopolistických zemích kapitalistických existuje značná stabilita cen výrobků, důležitých pro společenskou produkci, a že neexistuje ono relativně volné přelévání kapitálů, charakteristické pro 19. století. Antagonisticky rozporná, dezorganizující úloha konkurence monopolů, pokud jde o celosvětové rozmístění výrobních sil, neruší uvnitř jednotlivých úseků výroby, ovládaných jednotlivými monopoly, progresivní úlohu konkurenčního boje jako hybné síly rozvoje specializace výroby.

Zvládnutí anarchie přelévání kapitálu a zabezpečení efektivního přizpůsobování nabídky poptávce dosahují už nástroje, jež vytvořil státně monopolistický kapitalismus. Co však je zvládnutelné jen socialistickým zespolečenštěním výroby, je ten rozpor jakékoliv formy kapitalistické ekonomiky, jenž je nejaktuálnějším zdrojem kapitalistických krizí, rozpor mezi tendencí výroby k samoučelnému osamostatnění se vůči potřebám společenské spotřeby. Marxův *Kapitál* vznikl zobecněním ekonomiky předmonopolistického kapitalismu. Proto Marxův rozbor forem konkurenčního boje, přelévání kapitálu atd. je rozбором předmonopolistických forem těchto procesů.<sup>6</sup> Ale pro Marxův *Kapitál* je daleko podstatnější právě to, co zůstalo skryto stalinskému pojetí „železných“ objektivních zákonů: ač *Kapitál* vznikl zobecněním ekonomiky předmonopolistického kapitalismu, odhaluje vnitřní možnosti některých závažných procesů, k nimž dochází v „čisté podobě“ až nyní v epoše monopolistického kapitalismu. Už v epoše předmonopolistického kapitalismu, kdy se tato tendence projevovala teprve v zárodečné podobě, Marx odhaloval, jak je tendencí kapitalistického způsobu výroby, že společenský kapitál ruší soukromé vlastnictví jednotlivých kapitalistů a jednotli-

<sup>6</sup> Marx, *Kapitál III*, kap. XV, 284.

vých kapitalistických skupin. V údobí předmonopolistického kapitalismu se tato tendence prosazovala pouze v zárodečné podobě, v té podobě, že ekonomická moc jednotlivých kapitalistů nevyplývala z rozsahu jejich vlastnictví výrobních prostředků, ale z toho, jak se podíleli na koncentrování volného společenského kapitálu tehdejšími orgány společenského kapitálu, úvěrovou soustavou, jež dirigovala pohyb několikanásobně větších kapitálových hodnot.<sup>7</sup> Nyní se tato tendence prosazuje regulující činností monopolů, skupin monopolů a imperialistických států. Ač v Marxově době empiricky převládaly primitivní formy anarchie kapitalistické výroby, Marx nehledal zdroje kapitalistických krizí v těchto primitivních formách anarchie. Naopak, ukazoval, jak je perspektivní tendencí rozvoje kapitalismu, že orgány společenského kapitálu si stále plněji podrobují anarchické tendence roztržité masy jednotlivých kapitálových skupin, a další vývoj kapitalismu dal této Marxem zdůvodněné perspektivě plně za pravdu.<sup>8</sup> Svůj rozbor kapitalistických krizí Marx založil nikoliv na těch primitivních a i v rámci kapitalismu přechodných forem anarchie výroby, jež v jeho době převládaly, ale právě naopak na perspektivně stále rostoucí tendenci k samoúčelnosti investic do výroby výrobních prostředků, nezávislé na budoucí spotřebě.<sup>9</sup>

Skutečnost, že spotřeba takto figuruje jako celospolečenský korektiv výroby jednotlivých výrobních odvětví, není v rozporu s určující úlohou výroby vůči spotřebě a rozdělování.<sup>10</sup> Společenská výroba jako celek v sobě zahrnuje jako své momenty spotřebu a rozdělování. Nicméně je poptávka oním ukazatelem, jímž potřeby celospolečenské reprodukce korigují výrobu jednotlivých výrobních odvětví.<sup>11</sup>

Marx už před sto lety ukazoval, jak se právě v této otázce zvládnutí tendence k samoúčelnému vývoji výroby výrobních prostředků zračí nezbytnost celospolečenské, všelidové kontroly nad výrobou bezprostředními výrobci. Primát výroby výrobních prostředků je základní podmínkou rozšířené reprodukce, a v něm se

<sup>7</sup> Marx, *Kapitál III*, kap. X, 213; kap. XXVII, 460; kap. XXVIII, 473; 2. část III. knihy, 28.

<sup>8</sup> Týž nesmiřitelný boj mezi monopoly a mezi imperialistickými státy, jenž způsobil, že průmyslová výroba USA klesla z 92 % kapacity v roce 1955 na 73 % kapacity v lednu 1958 (Victor Perlo, *Rudé právo* 10. 2. 1958), vytváří uvnitř jednotlivých výrobních oblastí, v nichž vládou jednotlivé monopoly, takovou absolutní spolehlivost dodavatelů, že ve čtyřech největších závodech USA našli angličtí experti rezervy součástí jen na pět hodin výroby dopředu (*Voprosy organizacii proizvodstva SŠA*, Moskva 1956, 39).

<sup>9</sup> „Jedno však je jasné: tímto několikaletým cyklem vzájemně mezi sebou spjatých obrátů, v nichž je kapitál svou fixní součástí upoután, je dán materiální základ periodických krizí, v jehož rámci podnikání postupně prožívá období oslabení, středního oživení, překotného rozmachu a krize. Ačkoli jsou období, kdy se kapitál vkládá, velmi různá a postupně se nekryjí, je krize vždy výchozím bodem velkých nových vkladů kapitálu. A proto — zkoumá-li se společnost jako celek — tvoří krize vždy ve větším či menším stupni nový materiální základ pro příští cyklus obrátů.“ (Marx, *Kapitál II*, kap. IX, Praha 1955, 197—198.)

<sup>10</sup> Marx, *Ku kritice politické ekonomie*, Bratislava 1952, 193.

<sup>11</sup> Marx, *Kapitál III*, kap. X, 198, 203, 210, 211; *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, 88. Objektivní tendence rozvoje výroby všech výrobních odvětví se takto diferencuje nejprve v odvozeném zprostředkujícím článku spotřeby a teprve jeho prostřednictvím se mohou uplatnit v samotné výrobě. O této otázce viz zevrubněji VI. a X. kapitoly mé práce *Přínos Marxova Kapitálu k poznání společenských zákonů*. Rozpravy ČSAV 1962.

nejvýrazněji signalizuje nutnost všelidového vlastnictví výrobních prostředků. „Takový druh nadvýroby se rovná kontrole společnosti nad materiálními prostředky její vlastní reprodukce. Ale v kapitalistické společnosti je nadvýroba prvkem anarchie.“<sup>12</sup> Vštěpovaly-li před patnácti lety brožury k Roku stranického školení našim občanům, že monopolistický kapitalismus v buržoazním Československu se z hlediska zisku orientoval na výrobu spotřebních předmětů jakožto rentabilnější, deformovaly tyto brožury Marxem odhalenou zákonitost v nepravdivou abstrakci, ve falešnou abstrakci, kterou možno charakterizovat Hegelovým výrokem: „... abstraktní, které je izolovaným, nedokonalým momentem pojmu, nemá žádnou pravdu“.<sup>13</sup>

Pro antagonistické rozpory kapitalistické ekonomiky je charakteristické, že jednotlivé její momenty mají tendenci osamostatňovat se vůči sobě navzájem: oběh vůči výrobě, úvěrová soustava vůči mase vázaného kapitálu, investice do výroby vůči budoucí spotřebě. V důsledku této nejpodstatnější tendence antagonisticky rozporné ekonomiky, tendence k osamostatňování jejich jednotlivých momentů se jejich vnitřní jednota „uskutečňuje v pohybu vnějších protikladů. Když vnější osamostatňování vnitřně nesamostatných, tj. vzájemně se doplňujících procesů dosáhne určitého bodu, projevuje se jednota násilně — ve formě krize“.<sup>14</sup>

Možnost vzniku tendence k samoučelnosti investic do výroby výrobních prostředků vzniká už z výrobně technické povahy výrobních sil moderní strojové velkovýroby. Výrobní síly mají v epoše strojové velkovýroby tendenci k tomu, aby se vyvíjely skoky, bez ohledu na požadavky spotřeby. „Čím větší je velikost kapitálu, který v určitém okamžiku úroveň techniky pro určité výrobní odvětví vyžaduje, tím nesnadnější je přesně kvantitativně přizpůsobit rozšíření výroby vyšší spotřebě. Z technického hlediska není racionální, a proto je ne hospodárné rozšiřovat např. výrobu oceli zřízením nové malé ocelárny. Technika sama zde mocensky určuje rozsah rozšíření výroby, aniž se může starat o to, zda stupeň rozšíření odpovídá požadavkům spotřeby. V těžkém průmyslu, pokud se tam již plně využívá existujících výrobních sil a změny v možnost jejich využití jsou důležitým činitelem k vyrovnávání menších výkyvů poptávky — může dojít k rozšíření jen ve velkém rozsahu skokem, nikoli v nepatrném rozsahu, jak tomu bylo v počátečním údobí kapitalismu. I zde se ukazuje, že lehký průmysl má daleko větší možnost se přizpůsobit.“<sup>15</sup> Ovšem Hilferdingova formulace, kterou jsme si právě citovali, zatemňuje tím, že takto vyzvedává „mocenské určování“ technikou, že tendence samotné techniky k vývoji skoky bez ohledu na spotřebu je pouze latentní možností. Zákonitá nutnost, že se investice do výroby výrobních prostředků opravdu stává samoučelnou, katastrofickou silou, zdrojem kapitalistických krizí, pramení z kapitalistických výrobních vztahů. Kapitalistické výrobní vztahy vtiskují rozporu mezi spotřebou a mezi tendencí technického rozvoje k samoučelnosti charakter antagonistického rozporu, rozporu, nezládnutelného spo-

<sup>12</sup> Marx, *Kapitál II*, kap. XX, Praha 1955, 490.

<sup>13</sup> G. W. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, II. vydání, Meinerove nakladatelství, Lipsko 1951,

<sup>14</sup> Marx, *Kapitál I*, kap. III, Praha 1953, 131–132.

<sup>15</sup> Rudolf Hilferding, *Finanční kapitál*, Nakladatelství ČSAV 1961, 325.

lečenskou kontrolou v podmínkách i státně monopolistického kapitalismu.<sup>16</sup> Jestliže v údobí raného kapitalismu byl kupř. anglický textilní průmysl cílem přelévání kapitálu jakožto nejrentabilnější, v epoše monopolistického kapitalismu je nutně těžištěm kapitálových investic především výroba výrobních prostředků, protože zde stále se stupňující proud investic nenaráží bezprostředně na omezenost spotřeby, protože zde to je teprve budoucí spotřeba, jež do budoucna a nikoliv ihned hrozí být korektivem nadbytečné výroby. Nejde o to, že by organizátoři výroby v zemích státně monopolistického kapitalismu nestudovali a neznali vývoj budoucí spotřeby; studují jej a znají jej i v celosvětovém měřítku, často lépe než my. Jde však o to, že ani regulování investic státem, charakteristické pro imperialistické země, zvláště pro USA,<sup>17</sup> není s to zastavit ty směry proudění investic, jež přinášejí maximální zisky a jež nenarážejí na bezprostřední omezení spotřebou. Kapitál využívá tendence výrobních sil vyvíjet se samoučelně k tomu, aby se vrhal na odvětví výroby výrobních prostředků, kde dlouho bezprostředně nenaráží na meze, vytvářené spotřebou. Jedním z projevů této tendence monopolistického kapitálu k akumulaci bez ohledu na vývoj spotřeby je militarizace ekonomiky. Ale ještě mohutnější rozvoj tímto směrem je patrný v Německé spolkové republice, kde se do roku 1953 vůbec nezbývalo. Podnětem byla masová obnova fixního kapitálu a americké půjčky. Ale i když ustaly americké půjčky a i když už byl průmysl plně obnoven a rekonstruován, proud investic do výroby výrobních prostředků si zachoval a ještě více stupňoval své obrovské tempo (zejména obrat tzv. investičních celků se zvýšil od roku 1950 do roku 1955 o 171 %).<sup>18</sup> Bez ohledu na to, že poptávka už je nasycena, pokračují tato výrobní odvětví ve výrobě ve stále se stupňujícím rozsahu.<sup>19</sup> Nerovnoměrnost světové kapitalistické soustavy, možnost pronikat na stále nové a nové trhy umožňuje západoněmeckým monopolům neustále stupňovat investice do vyježděných kolejí odvětví těžkého průmyslu bez ohledu na vnitřní spotřebu. Roku 1958 vzrostl odbyt průmyslového zboží NSR na zahraničních trzích na 364 % ve srovnání s rokem 1950 (vnitřní obrat vzrostl jen o 136 %). Mezistátní svazky monopolů umožňují přechodná řešení nejen cestou vytváření zahraničních trhů a uplatnění výroby investičních celků při industrializaci rozvojových zemí, ale i cestou imperialistické integrace západoněmeckých a francouzských monopolů.<sup>20</sup>

Zdroje „západoněmeckého zázraku“ jsou tedy totožné s oním základním rozporem rozvinutého kapitalismu, jež už Marx označoval za obecný zdroj kapitalistických krizí: s rozporem mezi tendencí kapitalistické výroby výrobních prostředků

<sup>16</sup> Ota Šik, *Ekonomika, zájmy, politika*, 496.

<sup>17</sup> Pro stupeň rozvinutosti státně monopolistického kapitalismu není podstatný rozsah vlastnictví výrobních prostředků státem, ale možnosti imperialistického státu regulovat investice a celý chod rozšířené reprodukce. Proto jsou USA zemí nejvyspělejšího státně monopolistického kapitalismu. Viz Miladin Korač, *O státním kapitalismu*, Bělehrad 1953.

<sup>18</sup> Statistisches Jahrbuch 1956, 192, 239, 428, citováno dle Jaroslava Langra, *Hospodářství NSR pod panstvím monopolů*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1960, 70–71.

<sup>19</sup> Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung (1957) sešit 2; sborník Westdeutschland unter den Gesetzen der Reproduktion des Kapitals und die Arbeiterklasse, 71–77, 185.

<sup>20</sup> Henri Claude, *Ekonomické aspekty isoy* Paříž — Bonn. Otázky míru a socialismu (1963), č. 12, 28–29.

k samoúčelnému vývoji a mezi dlouhodobým vývojem spotřeby. Neodpovídá skutečnosti, že pronikání západoněmeckých monopolů na zahraniční trhy by poškozovalo partnery NSR v Evropském hospodářském společenství, Francie právě v údobí existence EHS se prudce hospodářsky pozvedla. Ale tato cesta využívání nerovnoměrností mezinárodního kapitalismu, jež je zdrojem rozvoje západoněmeckého typu státně monopolistického kapitalismu, se postupně nutně vyčerpá, a státně monopolistické země obdobného typu, jakým je NSR (Japonsko, Itálie, Francie), se budou postupně blížit typu státně monopolistického kapitalismu, jakým jsou Spojené státy americké.

Státně monopolistický kapitalismus v USA se též opírá o export, ale jde především o export do závislých zemí, jenž nepodněcuje monopoly k zosílenému vypětí konkurenčního boje, jako tomu je u vzájemného exportu zemí EHS. Rozvoj ekonomiky spočívá zde především v uspokojování vnitřního trhu, v prohlubování specializace a intenzifikace výroby. V USA se maximálně prosazuje tendence ke specializaci, kterou Lenin vymezil jako nejprogresivnější tendenci kapitalismu, tendence, aby jedna specializovaná výrobní jednotka dodávala své výrobky téměř celému národnímu hospodářství;<sup>21</sup> jedna firma v Detroitu vyrábí určitý druh součástek pro 70 % všech automobilových závodů v USA.<sup>22</sup> Americké monopoly podporují vytváření malých, úzce specializovaných podniků a nutí je vyrábět jednotlivé součásti za nízké ceny.<sup>23</sup> Velké automobilové závody umísťují své objednávky raději u cizích specializovaných firem, mohou-li jim tyto firmy dodat součástky laciněji díky své specializaci. Pro rozvoj maximální specializace a maximální efektivity výroby v USA je nejvýznamnější právě tento rys — že monopoly uplatňují své pozice ekonomických diktátorů především ve funkci odběratelů vůči úzce specializovaným podnikům, vyrábějícím součásti.

Uvážíme-li si takto právě uvedené momenty vývoje současného monopolistického kapitalismu, je to užitečné v mnoha směrech. Za prvé, vidíme, že extenzivní orientace výroby nemá perspektivu dokonce ani v kapitalistickém hospodářství; je spjata s antagonistickým osamostatněním výroby vůči spotřebě a je možná jen v té míře, v níž existuje nerovnoměrné rozmístění výrobních sil. Za druhé, je patrné, že typ státně monopolistického kapitalismu v USA podřizuje tendenci k centralizaci monopolů potřebám specializace a efektivity výroby. Za třetí, vidíme, že tento typ státně monopolistického kapitalismu v USA přizpůsobuje celou ekonomiku země poptávce, aniž by uměle vracel kapitalistickou ekonomiku k fázi předmonopolistického kapitalismu volné soutěže. Monopoly podporují vznik vlastnický samostatných výrobních jednotek a vstupují vůči nim do takových vztahů, jež mají výlučně pozitivní význam, jež stupňují ekonomický tlak, aby výroba byla produktivnější a neobsahují žádný návrat k anarchii výroby kapitalismu volné soutěže.

Je zřejmé, že přeměna ekonomiky rozvinutého kapitalismu v socialistickou ekonomiku se musí soustředit především ke zvládnutí těch rozporů kapitalistické

<sup>21</sup> V. I. Lenin, *Kdo jsou přátelé lidu, Spisy I*, Praha 1951, 184.

<sup>22</sup> *Voprosy organizacii proizvodstva SŠA*, Moskva 1956, 84.

<sup>23</sup> Tamtéž, 40.

rozporů, jež už Marx analyzoval při rozboru kapitalistických krizí jako materiální ekonomiky, v nichž se koncentruje celá síť její antagonistické rozpornosti, těch základ těchto krizí — tj. především ke zvládnutí rozporu mezi antagonisticky osamostatněným a samoúčelným rozvojem výroby výrobních prostředků a mezi perspektivami vývoje spotřeby. V podmínkách rozvinutého kapitalismu se projevuje samoúčelná a katastrofická honba za maximálním ziskem především tímto rozparem, a nikoliv už nějakými primitivními formami anarchie výroby a přelévání kapitálu.

Když uchopila dělnická třída v Rusku politickou moc, Lenin vědecky zdůvodnil zcela odlišnou strategii ekonomické politiky KSSS, než jaká by odpovídala Marxovu *Kapitálu* a Leninovu *Imperialismu*. Lenin na VIII. sjezdu KSSS<sup>24</sup> v polemice s Bucharinem dokázal, že v Rusku na rozdíl od zemí rozvinutého kapitalismu tvoří imperialistický kapitalismus pouze „nadstavbu“ nad převažující maloburžoazní ekonomikou země. Ve své *Naturální dani* Lenin dokázal, že bezprostředním ekonomickým úkolem diktatury proletariátu v SSSR není budovat všelidový socialistický sektor proti státně kapitalistickému sektoru, ale rozvíjet především státně kapitalistický sektor proti záplavě maloburžoazní anarchie.<sup>25</sup> Politika urychlené socialistické industrializace byla organickým pokračováním této linie, vyplývající ze specifické situace Sovětského svazu. Před ekonomickou politikou KSSS nejen že vůbec nestál úkol zvládnout rozpory rozvinuté kapitalistické ekonomiky; sovětská socialistická industrializace plnila, v prvních letech především, teprve ty ekonomické úkoly, jež v zemích rozvinutého kapitalismu plní už monopolistická a státně monopolistická koncentrace výroby. Přednostní rozvoj výroby výrobních prostředků, jenž je v zemích rozvinutého kapitalismu už danou skutečností, jenž je v těchto zemích, jak to už Marx před sto lety analyzoval, nutností a v podmínkách kapitalismu základem krizí, bylo v Sovětském svazu teprve nutno budovat. Bylo jej nutno budovat ještě vyhraněněji, než jak se rozvinul v kapitalistických zemích, protože SSSR byl 28 let jedinou socialistickou zemí a musel zajišťovat svou obranu a svou hospodářskou samostatnost.

Ale když od roku 1945 postupně dobývala politickou moc dělnická třída v Československu, stála před ekonomickými úkoly diametrálně odlišnými, než tomu bylo po roce 1917 v Rusku. Československo bylo první zemí monopolistického kapitalismu, jež přistoupila k výstavbě socialismu. Pro ekonomiku Československa bylo (a je dosud) rozhodující zvládnout především rozpor mezi tendencí výroby k antagonistickému osamostatňování vůči vývoji spotřeby a přeměnit jej v neantagonistický rozpor.<sup>26</sup> To je klíčový úkol přechodu od kapitalismu k socialismu v zemi monopolistického kapitalismu.

Naše celonárodní diskuse o chybách, jichž jsme se dopouštěli a jichž se dopouštíme v řízení našeho hospodářství, jdou rok od roku více do hloubky, ale přece dosud unikají kritické analýze základní kořeny chyb, jež se v takové síle proje-

<sup>24</sup> V. I. Lenin, referát na VIII. sjezdu KSSS r. 1919, *Spisy* 29, 160.

<sup>25</sup> V. I. Lenin, *Naturální daň, Vybrané spisy II*.

<sup>26</sup> O neantagonistických a antagonistických rozporech viz mou výše uvedenou monografii (str. 67 n.).

vily teprve nyní. Ale je nezbytně nutné nejen pro nás, ale i pro jiné kapitalisticky rozvinuté země, jež v budoucnosti vstoupí na cestu socialismu, aby byly plně analyzovány prvopočátky chyb, které se projeví našimi současnými hospodářskými nedostatky. A tyto prvopočátky tkví v tom, že jsme nepřístupovali k socialistické přestavbě našeho průmyslu z hlediska objektivních podmínek země monopolistického kapitalismu, že jsme si hned od prvních let nevytýčili jako prvořadý úkol socialistické přestavby našeho průmyslu překonávat rozpor mezi výrobou a mezi vývojem spotřeby. Jako prvořadý cíl jsme si vytýčovali zprůmyslovění dosud průmyslově zaostalých oblastí republiky.

Program industrializace průmyslově zaostalých, agrárních oblastí je a musí být velmi významnou součástí programu komunistických stran i v zemích monopolistického kapitalismu. Komunistická strana Itálie usiluje dokonce už před převzetím státní moci dělnickou třídou prosazovat opatření, jež by přispěla k maximálnímu ekonomickému rozvoji zaostalých oblastí.

Otázka však zní, že zákonitosti monopolistického kapitalismu jsou takové povahy, že si socialistická přestavba ekonomiky monopolistického kapitalismu zákonitě vyžaduje, aby na prvním místě stál úkol překonávat rozpor mezi tendencí výroby k samoúčelnému odtržení od vývoje spotřeby. V Sovětském svazu se tento úkol nemohl stát prvořadým úkolem prostě proto, že zde nešlo o socialistickou přestavbu ekonomiky monopolistického kapitalismu, že zde teprve socialistická industrializace vytvořila onen stupeň koncentrace výroby, na němž je možný zmíněný ekonomický rozpor.

Sovětský svaz se musel změnit z agrární země ve vyspělou průmyslovou zemi nejen z hlediska vnitřních potřeb svého socialistického rozvoje, ale i z hlediska podpory světové socialistické revoluce. My jsme byli a jsme s to být účinnou oporou světové socialistické revoluce potud, pokud socialistickou přestavbou existující ekonomiky monopolistického kapitalismu prakticky prokazujeme, že tato socialistická přestavba umožňuje kvalitnější a produktivnější výrobu. V podmínkách, že už máme po kapitalismu k dispozici mohutný, koncentrovaný průmysl, je extenzivní orientace rozvoje pochybená. Soudruh Lénart to formuloval: „Protože nové investice podnik prakticky nic nestojí, převládá zájem získat nové budovy a stroje, a menší je zájem na plném využití zařízení. V investiční politice nemůžeme v budoucnosti postupovat tak jako dosud a dávat prostředky na investice bez závazků a důsledků pro investory.“<sup>27</sup> Nezbytnost, aby se nepřetržitá komplexní modernizace existujících průmyslových podniků stala hlavním směrem vývoje výroby, byla též výstižně vyjádřena v článku inž. Sobotky: „Rozhodujícím důvodem, pro který se nepřistoupilo k realizaci sebepracovanějších návrhů (modernizace výroby, pozn. J. C.), byla koncepce investiční výstavby těžkého strojírenství, která viděla své těžiště ve výstavbě nových závodů a provozů. Rozdělení této výstavby na centralizovanou a decentralizovanou znamenalo pak vážnou zábranu, modernizační akce, svou povahou a významem zařazované do decentralizované investiční výstavby, se potom nemohly realizovat. Nechceme-li, aby se v těžkém strojírenství při vysokém průměrném stáří strojího parku dále

<sup>27</sup> Josef Lénart, projev na celostátní konferenci předsedů závodních organizací. Rudé právo 30. 5. 1964

zvětšovala disproporce v technické úrovni nových a starých závodů (hlavně proto, že převážná část našich základních fondů je starších a podíl nových závodů se nezvyšuje dostatečnou rychlostí), musí se i pro nás stát komplexní modernizace hlavním směrem, jak ovlivňovat skladbu a úroveň výrobních kapacit.<sup>28</sup>

Ač je už z Marxova *Kapitálu* zřejmé, že dokonce už v rozvinutém předmonopolistickém kapitalismu se antagonistické rozpory, jež jsou zdrojem kapitalistických krizí, přesunuly z rozporů přelévání kapitálu do rozporu mezi samou účelností akumulace v klíčových odvětvích a mezi vývojem spotřeby, spatřovali jsme stále hlavní nebezpečí pro socialistickou výstavbu v anarchii zbožních vztahů zemědělské a řemeslnické malovýroby.

Kult osobnosti ani nevyrůstá z podstaty socialistického zřízení, ani není jen subjektivním jevem bez ekonomických základů. Ekonomickým základem kultu osobnosti jsou ekonomické tendence, cizorodé socialistické ekonomice, leč nicméně se v ní vyskytující, zejména existence antagonistického rozporu mezi tendencí výroby výrobních prostředků k samoúčelnosti a mezi spotřebou. Ekonomickým základem jevů odcizení za socialismu není, podle mého názoru, především existence socialistické zboží výroby, jak tvrdí soudruh Roger Garaudy.<sup>29</sup> Ekonomickým základem jevů odcizení za socialismu je toto přetrvávání antagonistických rozporů, specifických pro kapitalismus, uvnitř socialistické ekonomiky. Vůbec nejpregnantnějším projevem z fetišizovaného, falešného vědomí na půdě marxizmu je představa, že výroba bez ohledu na vývoj spotřeby zákonitě pramení z monopolistického kapitalismu a jako cizorodý element pronikající do socialistické ekonomiky prostřednictvím byrokratického centralismu, je jakousi ctností socialismu. Tato představa je produktem dlouholeté praxe hospodářské výstavby a její přívrženci dodnes tvrdí: Vždyť jsme dosáhli úspěchů. Ale síla strany umožňuje dosáhnout úspěchů i tehdy, když jde o krok v daném případě chybný. Zástupce generálního tajemníka Komunistické strany Italie s. Longo to výstižně formuloval: „Je pravda, že síla naší strany, bojovnost a obětavost našich soudruhů nám vždy dávají předpoklady, abychom dosáhli velkých úspěchů... Ale mějme též na paměti, že nedokážeme-li rozumně využívat síly strany, můžeme se dopustit velkých chyb. A důsledky těchto chyb budou tím vážnější, čím větší je síla strany, síla, která tím, že nám umožňuje dosahovat téměř vždy značných úspěchů, brání nám současně vidět včas a do hloubky chyby, kterých jsme se dopustili, a nutnost jejich nápravy.“<sup>30</sup>

Jak jsme dosáhli hospodářských úspěchů ne proto, že jsme uplatňovali extenzivní cestu vývoje, ale přes to, že jsme ji uplatňovali, ukazuje výrazně polemika s. Oty Šika s funkcionáři, kteří ještě dnes spatřují v extenzivním hospodáření cestu z potíží, do nichž nás přivedlo právě toto extenzivní hospodáření: „Nelze nadále již vycházet z chybné teorie „maximálních temp růstu socialistické výroby“, která vyvolávala především málo efektivní a vysoce nákladovou strukturu výroby a honbu za maximálním hodnotovým vyjádřením společenského produktu

<sup>28</sup> Jozef Sobotka, S modernizací výroby nelze čekat, *Hospodářské noviny* (1963), č. 46.

<sup>29</sup> Roger Garaudy, *Realismus bez mreží*, Kulturní život (1964), č. 4.

<sup>30</sup> Luigi Longo, *Zpráva ke stanovám strany na VIII. sjezdu KSSS*, Materiály VIII. sjezdu KSI, SNPL 1957, 71.

při přehlížení potencionálních progresivních, zejména strukturálních změn výroby. Přitom tato snaha nebyla zaměřena na maximální růst potřebné konečné produkce, ale stejnou, ne-li větší měrou podněcovala často zbytečný meziprodukt. Snaha stůj co stůj zajistit co nejvyšší růst výroby pomocí napjatých plánů při jednostranném podněcování podniků k plnění jenom kvantitativních ukazovatelů a při jejich hodnocení podle toho vyvolávala stále větší nadouvání zbytečné výroby, narušování výroby potřebného sortimentu výrobků, zhoršování kvality výrobků při zvyšování jejich materiálních nákladů, vyhýbání se zavádění nových výrobků a technických změn ve výrobě atd.<sup>31</sup>

Přetrvává-li osamostatnění výroby výrobních prostředků v socialistické ekonomice dlouhá léta, nutně to vede k tomu, že se i výroba spotřebních předmětů osamostatňuje vůči potřebám spotřebitelů. Zatímco v NSR, v nejvyhraněnější kapitalistické zemi výroby výrobních prostředků, je výroba spotřebních předmětů nicméně založena na respektování poptávky a na jejím pečlivém studiu, u nás vládne i ve výrobě spotřebních předmětů bez jakéhokoliv ekonomického zdůvodnění ukazatel hrubé výroby, jenž masově stimuluje k výrobě zmetků.

Ani výrobní orgány v oblasti výroby spotřebních předmětů a v oblasti obchodu nejsou hmotně zainteresovány na skutečné službě potřebám občanů. Vláda ukazatele hrubé výroby staví osobní zájmy dělníků do takového rozporu vůči zájmům spotřebitelů, jenž přerůstá v antagonistický rozpor. Ač se všeobecně uznává, že rozpory mezi celospolečenskými a osobními zájmy jsou neantagonistickými rozpory, dosud trvá a převládá praxe, že se tyto rozpory řeší metodou potlačení osobních zájmů, tedy metodou, jež plyne z antagonistických rozporů, jejíž vnášení do neantagonistických rozporů je svévolné.<sup>32</sup>

Změny v naší ekonomické teorii a posléze i praxi, k nimž došlo po XX. sjezdu, se do značné míry jako by redukovaly na jakýsi „koperníkánský obrat“ v pojmání úlohy zbožních vztahů. Před XX. sjezdem převládal názor, že zbožní forma je účetnickou záležitostí, a dokonce i v praxi řízení zemědělských družstev okresy převládala snaha potlačovat nejen obchodní zájem družstevníků, ale vůbec hlediska jejich skupinového zájmu. Vůči „skutečným“, malovýrobním zbožním vztahům cítili funkcionáři panický strach a závodili v jejich likvidování. Myšlenka, že zbožní vztahy svou vlastní silou rodí kapitalistické vztahy, je hrubou vulgarizací *Kapitálu*. Zbožní vztahy nejsou buňkou, z níž by se kapitalistické výrobní vztahy rozvíjely vnitřní silou těch rozporů, jež jsou ve zboží obsaženy. Zboží je buňkou

<sup>31</sup> Ota Šik, *Problémy zdokonalení soustavy plánovitého řízení*. Rudé právo 22. 11. 1963.

<sup>32</sup> Viz o tom významnou stat s. Andreja Lantaye *Problémy jednoty zájmů v socialistické společnosti*. Ekonomický časopis (1963), č. 6. Viz kupř.: „Vcelku stále ešte považujeme za samozrejmé, že pri uplatňovaní spoločenských zájmů alebo toho, čo za ne považujeme, musia osobné záujmy — prosto ustúpiť, a nehladáme cesty na riešenie protirečenia zájmů. Spoločenským záujmom je, aby sa usporila spoločenská práca. Túto prácu ušetríme napr. tým, že niektorá predajňa potravín ušetrí jedného predavača, t. j. 8 hodín času za deň. Pritom sa zriedka uvažuje o tom, že sa vytvorí fronty, že spotrebiteľia... stratia spolu desiatky a stovky hodín za deň. Ale to sa nepovažuje už za porušenie zájmů spoločnosti, veď ide iba o mimopracovný čas. Akosi sa pritom zabúda, že socialistická spoločnosť chce postupne znižovať pracovný čas, aby dopriala ľuďom viac voľného času, a tým umožnila bohatšie žiť“ (str. 577).

kapitalistických výrobních vztahů ne prostě jako zboží, ale jako kapitalistickým způsobem vyrobené zboží, jako produkt kapitalistických výrobních vztahů.<sup>33</sup>

Po XX. sjezdu převládl opačný extrém v pojmání zboží vztahů, představa, že uplatnění zboží vztahů v socialistické výrobě rozbije byrokratismus řízení, podobně jako jej rozbil v Jugoslávii, pak i v Polsku, Maďarsku. Ale mělo-li uplatnění zboží vztahů rozhodující úlohu při překonání byrokratismu v řízení socialistické výroby v Jugoslávii, v Polsku, Maďarsku a do značné míry nyní i v SSSR, nelze očekávat, že by v zemi, kde koncentrace výrobních sil dosáhla toho stupně jako u nás, mohlo být uplatnění zboží vztahů rozhodující. Jestliže v zemích raného kapitalismu a v průmyslově méně rozvinutých zemích, jako je Jugoslavie, nepřevažuje výrobní spotřeba tak pronikavě proti osobní spotřebě, může zde okamžitá poptávka pružně a bezprostředně korigovat každou jednostrannost orientace jednotlivých výrobních odvětví. Ale ani v kapitalistických zemích s rozvinutým velkopřemyslem, jako je NSR, už není poptávka s to pružně a bezprostředně regulovat výrobu. Výrobní spotřeba zde rozhodujícím způsobem převažuje a vůči dravému proudu stále se stupňujících investic do „zaběhaných“ výrobních odvětví působí poptávku až se značným zpožděním. Obdobně i naše opatření z let 1957—1958 byla pokusem vnést výhody zboží vztahů do soustavy průmyslu, jenž zůstal ve své podstatě extenzivní. Zůstala-li výroba extenzivní, zůstal-li ukazatel hrubé výroby hlavním ukazatelem, mohly se zboží vztahy po roce 1958 jen ještě otevřeněji projevit dosavadní nedostatky. Je-li pro kvalitu existující techniky a technologie výroby životně nezbytná soustava podnikové a vnitropodnikové hmotné zainteresovanosti na kvalitě výrobků (jak byla detailně navrhovaná v Rudém právu a v Pravdě soudruhy Šikem, Pavlendou, Kočtúchem a Lantayem), pro rychlé zavádění nové techniky a technologie a pro nepřetržitou celospolečenskou přestavbu struktury průmyslu (kupř. pro přechod od orientace na výrobu oceli k orientaci na výrobu syntetických hmot jako klíčového výrobního odvětví), jak o tom jednal ÚV KSSS v listopadu 1962, či pro masovou chemizaci zemědělství, jak o ní jednalo ÚV KSSS v únoru 1964, je rozhodující efektivní celospolečenské řízení této ekonomické stimulace. Proto se domnívám, že z hlediska stimulování technického rozvoje je — ve srovnání se známým Libermanovým návrhem — účelnější návrh soustavy hmotné zainteresovanosti, uveřejněný ve 14. čísle *Kommunisty* z roku 1962 s. Ržavenským. Podstatou tohoto návrhu je, aby podniky, zavádějící novou techniku, prodávaly za vyšší ceny a aby se jim při každé opětovné sérii těchto výrobků na základě dosavadní techniky a technologie snižovala cena. Bylo by ústupem od dosaženého stupně koncentrace výroby, kdybychom v zájmu honby za hrubou výrobou ukazatelem odbytu zásadně vytvářeli místo jediné výrobní jednotky dvě výrobní jednotky s duplicitním výrobním programem tak, aby si odběratel mohl vždy vybrat mezi dvěma konkurujícími si výrobci. Naši krajně nepříznivou situaci, že odběratelské výrobní jednotky jsou vydány na milost vyrábějícím výrobním jednotkám, můžeme odstranit, aniž bychom se vraceli k organizaci

<sup>33</sup> O historickém procesu skutečného vzniku kapitalismu viz I. kapitolu Kalivodovy *Husitské ideologie*, Nakladatelství ČSAV, Praha 1961.

výroby, příznačné pro epochu kapitalismu volné soutěže. Socialistická ekonomika má vnitřní možnosti být ještě účinnější než státně monopolistická ekonomika USA přesunout těžiště koncentrace výroby z funkce socialistických výrobních jednotek jakožto výrobců do funkce socialistických výrobních jednotek jakožto odběratelů. Socialistická ekonomika může, na rozdíl od kapitalistické, celospolečensky řídit proces maximální specializace výrobních jednotek; a učinit takto specializované výrobní jednotky plně ekonomicky závislými na tlaku velkých výrobních jednotek, vyrábějících finální výrobu. Takové vytváření maximálně specializovaných, nevelkých výrobních jednotek pro výrobu jednotlivých součástek je nezbytné i z hlediska čistě technického rozvoje; dosavadní vyrábění širokého sortimentu výrobků uvnitř týchž velkých závodů je brzdivým dědictvím po kapitalistické organizaci naší výroby, orientované na export a měnící se podle potřeb exportu.

## О ФЕТИШИЗАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗАКОНОВ

Й. Цибулка

В статье предварительно указывается на то, что стержнем развития точности познания общественных процессов является марксистская диалектика. Размах математических методов в области экономики представляет собой один из второстепенных продуктов возрождения марксистской диалектики, наступившего после XX-го съезда.

Маркс в своем Капитале обобщил познание экономики домонополистического капитализма, в котором существовало переливание капитала. Но несмотря на это, Маркс в своем анализе капиталистических кризисов не исходил из этих примитивных форм анархии производства, которые капитализм в своем дальнейшем развитии — на монополистическом этапе — сам преодолел. Источники капиталистических кризисов, действительно непреодолимых в условиях капитализма, Маркс видел в тенденциях движения постоянного капитала стать антагонистически самостоятельным по отношению к развитию потребления.

Историческим источником отрицательных явлений, в такой яркой форме проявляющихся теперь в экономике социалистической Чехословакии, является тот факт, что мы недооценили специфичности условий в Советском Союзе, определивших советский тип индустриализации и связанную с ним экстенсивность производства. Следует иметь в виду, что интернациональным долгом Чехословакии было и есть нести вместе с Советским Союзом основную нагрузку помощи братским социалистическим странам и странам малоразвитым. Но основной экономической задачей социалистической перестройки страны монополистического капитализма, какой являлась Чехословакия, было устранить противоречие между тенденцией производства к самоцельной самостоятельности и развитием потребления.

Наше современное крайне неблагоприятное положение, в котором потребительские производственные единицы целиком зависимы от монополистических подрядческих единиц, можно устранить без того, чтобы искусственно вернуться к организации производства в капитализме вольного соревнования. В силах социалистической экономики еще более последовательно, чем это сумел сделать государственный монополистический капитализм в США, ограничить производство концентрированных крупных предприятий финальной продукцией и создавать максимально специализированные субподрядные производственные единицы.

J. Cibulka

The author introduces his paper with the statement that the core of development of the exact knowledge of social processes is Marxist dialectics. Mathematical methods gaining ground in economics is in our scientific life one of the by-products of the renaissance of Marxist dialectics gradually evolving after the 20th Party Congress.

In his „The Capital“ Marx had generalized cognition on the economics of pre-monopolistic capitalism in which the flow of capital still was existing. Nevertheless, Marx in his analysis of the crisis of capitalism was not issuing from this primitive forms of anarchy in production which in the further development of capitalism — in its monopolistic stage — were surpassed by capitalism itself. The sources of capitalistic crises — in the conditions of capitalism actually ineluctable — were by Marx seen in the tendency of the movement of fixed capital to make itself independent, regardless from the development of consumption.

The historical source of negative phenomena appearing so markedly in the economics of socialist Czechoslovakia is to be seen in the fact that we did not sufficiently evaluate the specificity of conditions which in the Soviet Union had made necessary the Soviet type industrialization and the extensiveness of production connected with this type of industrialization. We have to bear in mind the fact that Czechoslovakia, together with the Soviet Union, have the international obligation to charge upon themselves the main burden of aid to be given to our sister socialist countries and to countries in the stage of their development. However, the main economic task in the socialist rebuilding of a formerly monopolist-capitalistic country such as Czechoslovakia was in the past, is to overcome the antagonistic dissension between the tendency of production to become selfpurposely independent, and the actual development of consumption.

Our present extremely unfavourable situation in which the consumer productive units are unconditionally dependent on the mercy of the monopolistic supplier units can be eliminated without recurring to the restauration of the capitalistic organisation of free enterprise. Owing to the force of the socialist economic system it is more consequent to proceed differently from what even the monopolistic capitalism of the United States was able to perform, i. e., we have to restrict the great aggregated industrial enterprises to final production, and to create highly specialized sub-supplier units of production.

## K PROBLÉMOM ROZVOJA MARXISTICKEJ SOCIOLÓGIE

JÁN PAŠIAK

Trocha oneskorene za väčšinou socialistických krajín začíname aj my riešiť problémy, ktoré sú spojené s rozvojom marxistickej sociológie. Musíme si priznať, že sme zaostali v rozvoji marxistickej sociológie za väčšinou socialistických krajín. Nie je to príjemné konštatovanie, ale práve preto sa treba nad touto situáciou vážne zamyslieť a urobiť všetko, aby sa tento stav zlepšil.

Zaostanie má svoje objektívne aj subjektívne príčiny. Pravda, s týmto konštatovaním nevystačíme na viac ako na ospravedlnenie toho, čo bolo, ale pre rozvoj vedy o spoločnosti mali by sme poznať i to, čo neumožňovalo jej tvorivý rozvoj, znemožňovalo vedecké výskumy a zapríčinilo skostnatenie najrevolučnejšej teórie o vývine spoločnosti. Viacerí sa už zaoberali touto problematikou, poukázali na